

A MAGYAR LINGVICIZMUS ÉS AMI KÖRÜLVESZI

Kontra Miklós

1. Bevezetés

A magyarul beszélő nyelvközösségekben tapasztalható olyan társadalmi diszkriminációt, amikor magyarok egyik csoportja magyarok másik csoportját azon az alapon diszkriminálja, hogy az előbbiek szerint az utóbbiak „helytelenül” beszélnek, röviden magyar lingvicizmusnak nevezzük. A lingvicizmus szakkifejezést Tove Skutnabb-Kangas alkotta, a rasszizmus, szexizmus és hasonló -izmusok analógiájára. Az eredeti definíció főképp a nyelvek közötti diszkriminációra vonatkozott:

„A lingvicizmust olyan ideológiákként és struktúrákként határozhatjuk meg, amelyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem-materiális) forrásoknak nyelvi alapon (az anyanyelv alapján) meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztásának legitimálásra, kialakítására és újratermelésére használnak.”

(Skutnabb-Kangas 1988: 13; saját fordításom, K. M.)

Ha ebből a meghatározásból elhagyjuk a második zárójeles részt, a definíció immár az egy nyelven belüli diszkriminációt is lefedi. Tehát nemcsak az lingvicizmus, ha például Magyarországon a magyar anyanyelvű kisiskolások magyar tannyelvű oktatásban részesülhetnek, de a cigány vagy beás anyanyelvűek el sem kezdhetik iskolai karrierjüket anyanyelvükön, hanem az is, ha egy nem professzionális beszélő suksükölő beszéde miatt nem kap meg egy állást. (A professzionális beszélők, például újságírók esetében a standard beszéd elvárása nem diszkrimináció, hanem az állás betöltésének feltétele.) Az angol nyelvű társadalmakban megfigyelhető nyelvi alapú diszkriminációnak jelentős szakirodalma van (pl. Cameron 1995, Lippi-Green 1997), de a magyar nyelvészek csak mostanában kezdték meg az ilyen kutatásokat, elsősorban Sándor Klára (lásd pl. Sándor 2001a).

2. A magyarok és a nyelvművelés

Közismert, hogy a Magyar Tudományos Akadémia egyik fő feladata alapítása óta a magyar nyelv művelése, gazdagítása. A magyar anyanyelvű emberek – James Milroy (1999: 18) kifejezésével szólva – „a standard nyelv kultúrájában” élnek, vagyis a magyar társadalmakban a standard nyelvváltozat felsőbbrendűségét különböző csatorná-

kon hirdetik (ebbe beleértve az írás-olvasás tanítását is), ennek a felsőbbrendű változatnak a fontosságát az emberek tudatába plántálják, és e tudást fenntartják, igaz, ez a nyelvi tudás nem mindig pontos.

A magyar nyelvészek között vannak, akik az előíró szemlélet hívei, őket általában nyelvművelőknek nevezik, s vannak, akik az előírást (preskripciót) elvetik. Ez utóbbiak a leírás fontosságát vallják, s az előírást általában haszontalannak, néha kimondottan károsnak tartják. Az előíró nyelvészek nem *feltárják*, hogy a magyarok miként beszélnek, hanem *megszabni kívánják*, hogy miként beszéljenek. A nem-nyelvészek (az amerikai Dennis Preston őket „normális embereknek” nevezi, abban az értelemben, hogy nyelvi magatartásukat nem befolyásolja az, hogy egyetemen tanultak nyelvészetet) azonban szinte kivétel nélkül az előíró szemléletet tartják fontosnak, a legtöbben (iskolázottságuktól, vagyoni helyzetüktől stb. függetlenül) úgy vélik, hogy vannak helyes és helytelen nyelvi formák, melyeket a nyelvészek (értsd: nyelvművelők) állapítanak meg, s melyeket az iskolában tanítanak meg az embereknek. Sokan (nemcsak a laikusok, hanem a nyelvművelők, szépírók és pedagógusok is) a „helyes” nyelvhasználatot (az ideális nyelvváltozat használatát) erkölcsi kérdésnek is tekintik.

A magyar nyelvművelésnek nagy hagyományai vannak, a magyar nyelvművelőket az emberek általában nagy becsben tartják. Az utóbbi másfél évtizedben azonban egyre több nyelvész megkérdőjelezte a magyar nyelvművelés társadalmilag hasznos voltát, lásd pl. Kontra és Saly (szerk.), 1998, Sándor 2001a, Lanstyák 2003–2004, Cseresnyési 2004, Kálmán 2005 és Szigetvári 2006.

A standard nyelvi ideológia átítatta a magyar anyanyelvű embereket, és nagyon erősen tartja magát. Az ilyen ideológiai nevelés sikerét az is jól mutatja, ahogyan 100 szegedi magyar szakos tanárképző főiskolai hallgató válaszolt arra a kérdésre, hogy „szükség van-e Magyarországon nyelvművelésre” (Sándor 2001b). 95-en „igen”-nel válaszoltak, 2-en „nem”-mel és 3-an nem tudtak válaszolni a kérdésre. A válaszok négy csoportra oszlottak: (a) az emberek hibáznak és a nyelvművelők szabályozzák a magyar nyelvet, (b) a magyar nyelv a nemzeti identitás nagyon fontos része, tisztaságát meg kell őrizni, (c) a nyelvművelés az által, hogy megmutatja a közös és mindenki számára helyes nyelvváltozatot, segíti az embereket abban, hogy pontosan fejezzék ki magukat, és (d) a nyelvművelésre szükség van, mert fontos. Ez a negyedik megokolás, amiben a logikus érvelésnek nyoma sincs, volt a második leggyakrabban előforduló indoklás.

Egy 1988-as vizsgálatunk szerint (Kontra szerk., 2003) a rendszerváltáskor a magyarországi felnőtt lakosság 33%-a gyakran nézte a televízió nyelvművelő műsorait és 41%-uk ritkán nézte, a rádió ilyen műsorait 27% gyakran hallgatta, 45% pedig ritkán. Ugyanez a vizsgálat kiderítette, hogy a lakosság közel fele az életben való boldogulás szempontjából nagyon fontosnak tartja, hogy valaki mindig jól és nyelvtanilag

helyesen tudja-e kifejezni magát, de ugyanők a nyelvművelők és az iskolai tanítók/tanárok által helytelennek minősített nyelvi alakokat nyelvtanilag helyesnek ítélik. Ez azt mutatja, hogy a magyarországi lakosság körében igen nagyfokú a nyelvi bizonytalanság.

Ez a nagyfokú nyelvi bizonytalanság jelentős részben az iskolai (anyanyelvi) nevelés következménye. Papp István már 1935-ben pontosan leírta azt a súlyos lelki kárt, amit tanítóink s tanáraink okoznak diákjaiknak (lásd Kontra 2003), s a helyzet azóta sem javult: a standard magyar nyelvi kultúra ma is virul.

A standard nyelvi ideológia a magyar közösségekben hegemon ideológia, a szónak Wiley (1996: 113) által definiált értelmében:

„Nyelvi hegemoniával akkor van dolgunk, amikor a domináns csoportok konszenzust hoznak létre az által, hogy meggyőzik a többi embert, hogy fogadják el az ő nyelvi normáikat és nyelvhasználatukat standardnak, mintaszerűnek. A hegemonia akkor jön létre, amikor a domináns csoport meg tudja győzni azokat, akik képtelenek a standardot használni, hogy nyelvhasználati kudarcuk saját nyelvük elégtelenségének a következménye (lásd J. Collins 1991). Az iskolák a fő eszközei azon konszenzus kialakításának, mely szerint a standardizált nyelvek állítólag felsőbbrendűek.”

(saját fordításom, K. M.)

3. Egy országos reprezentatív vizsgálat néhány eredménye

1988-ban kérdőíves szociolingvisztikai felmérést készítettünk egy magyarországi rétegzett reprezentatív mintával¹, vagyis 832 olyan adatközlővel, akik reprezentáltak az akkori írástudó felnőtt magyarországi embereket életkor, nem, iskolázottság és a lakóhely típusa szerint. Az iménti négyen túl a független változók közé tartozott még a foglalkozás, ingázás (hogy valaki a lakhelyén dolgozik-e vagy sem), az etnikum, az iskolázottsági mobilitás, és az, hogy az illető fogyasztja-e, s ha igen, milyen gyakran, a nyelvművelői javakat (hallgatja-e a rádió nyelvművelő műsorait stb.).

A függő avagy nyelvi változók közül itt nyolcat mutatok be, az eredeti közléshez (Kontra, szerk., 2003) képest kissé leegyszerűsítve. Egy-egy változó mindig gömbölyű zárójelben van, a változataik pedig szögletes zárójelben. Minden változónak legalább két változata van, ezek közül az egyik a helyes vagy kodifikált standard változat (amit a nyelvművelők és a tanárok helyesnek tartanak és terjesztenek), a másik a helytelen vagy nemstandard változat. Például a *-ban/ben* ragunknak, vagyis a (bVn)

¹ Ezt a kutatást Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatnak neveztük, rövidítve: MNSZV-nek. A kérdőív Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás munkája.

változónak két változata van: az egyik végén ejtik az *n* hangot (ez a standard/helyes változat, [bVn]), a másik végén nincs *n* (ez a nemstandard vagy helytelen változat, [bV]).

- (bVn), pl. *Éva nem bízott a férjébe* (helytelen, nemstandard) és *Éva nem bízott a férjében* (helyes, standard),
- (bV), pl. *Mióta kinevezték vezetői munkakörben, vissza se köszön* (helytelen, hiperkorrekt/túlhelyesbített változat) és *Mióta kinevezték vezetői munkakörbe, vissza se köszön* (helyes),
- (nVk), pl. *Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* (helytelen) és *Ha több fizetést kapnék, nem lenne okom szomorkodni* (helyes),
- (*t*-végű igék kijelentő módja), pl. *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* (helytelen) és *Nem szeretem, ha elhalasztják a döntést* (helyes),
- (*t*-végű igék felszólító/kötőmódja), pl. *Azt kértém, hogy osztják be az idejüket* (helytelen, hiperkorrekt/túlhelyesbített változat) és *Azt kértém, hogy osszák be az idejüket* (helyes),
- (természetes, hogy X), pl. *Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak lakni* (helytelen) és *Valószínűleg Szigetváron fognak lakni* (helyes),
- (*e*), pl. *Jó lenne tudni, nem-e lesz eső* (helytelen) és *Jó lenne tudni, nem lesz-e eső* (helyes),
- (*a* miatt), pl. *Az erdők az miatt pusztulnak, mert szennyezett a levegő* (helytelen) és *Az erdők a miatt pusztulnak, mert szennyezett a levegő* (helyes).

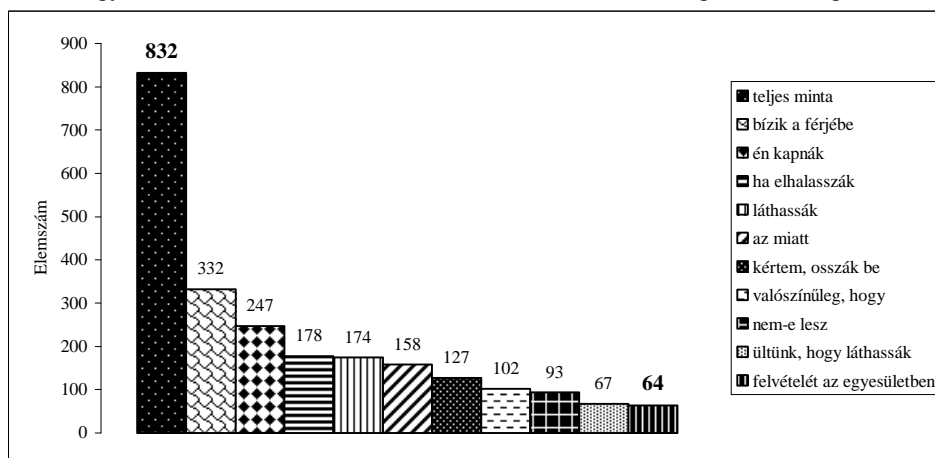
Arra kerestük a válaszokat, hogy az egyes nyelvi változók változatait mennyien és kik ítélik helyesnek s mennyien és kik helytelennek, illetve hogy mennyien és kik használják őket szóbeli mondatkiegészítő feladatainkban.

Az 1. ábra azt mutatja meg, hogy az országos reprezentatív minta mekkora része ítélte meg a különféle nyelvi változókat a kodifikált standardnak megfelelően. Induljunk ki a 832 fős teljes mintából, s vonjunk le azokat, akik az első változó nemstandard változatát ítélik nyelvtanilag helyesnek, majd azokat, akik a második változónál teszik ezt, és így tovább. Konkrétan: a teljes mintából először zárjuk ki azokat, akik a kodifikált standard szerint helytelen *Éva nem bízott a férjébe* mondatot nyelvtanilag helyesnek ítélték. Ekkor 500 ember kiesik és marad 332. Következő lépésben zárjuk ki azokat, akik a helytelen *Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* mondatot helyesnek ítélték, s már csak 247 ember marad. Ha kizárjuk azokat is, akik a szukszükölő *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot helyesnek ítélték, 178-an maradnak versenyben. Ebben a „nyelvi akadályversenyben” még a következő mondatokat kellett megítélni:

*Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.
 Az erdők az miatt pusztulnak, mert szennyezett a levegő.
 Azt kértem, hogy osszák be az idejüket.
 Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.
 Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.
 Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot.
 János kérte felvételét az új egyesületben.*

Az ábrán jól látszik, hogy mire a 10. mondatot is megítéltük, a minta majdnem elfogyott: mindössze 64-en ítélték meg az összes mondatot a kodifikált standardnak megfelelően, vagyis a teljes mintának kevesebb mint 8%-a. Ők azok, akik a nyelvművelők és az iskolai tanítók elvárásainak megfelelően ítélték meg a mondatokat. Bizonyos értelemben tehát a nyelvművelők a minta – s mivel a mintából általánosíthatunk a teljes magyarországi felnőtt populációra, a felnőtt magyarországi lakosság – 92%-át „veszik célba”, mivel csak 8%-ot tesznek ki azok, akik mind a 8 nemstandard mondatot helytelennek, és mindkét standard mondatot helyesnek ítélték.

1. ábra. Egy, két, három ... tíz mondatot a kodifikált standardnak megfelelően megítélők

Ha nem a nyelvtani helyességi ítéletekből, hanem a szóbeli mondatkiegészítő feladatokból készítettünk ilyen nyelvi akadályversenyt, akkor 7 feladat után a mintának „csupán” kétharmada esik ki a versenyből, tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelvművelők és az iskolai tanítók, tanárok a felnőtt magyarországi lakosság kétharmadának akarják megváltoztatni a beszédét (lásd Kontra, szerk., 2003: 217). Akárhonnan nézzük, a kodí-

fikált standard magyar nyelvváltozat használatát szorgalmazó nyelvművelők, tanítók és tanárok sok millió „buja magyar nyelvhasználót” igyekeznek „megszelídíteni”.²

4. Tanulhatóság

A nyelvművelők és nyelvvédők gyakran állítják, hogy a gondatlan beszéd a gondatlan emberek sajátja. Az amerikai Dennis Preston ezeket az állításokat a „buta emberek buta nyelven beszélnek” formulában szokta összefoglalni. Milroy és Milroy (1999: 219; saját fordításom, K.M.) az ilyen tévhiteket a következőképp általánosítják:

„A nyelvvédők a nemstandard nyelvhasználatot (és néha a standard kollokvializmusokat is) gyakran a beszélők perverzitásából vagy kognitív deficitből származtatják (abból, hogy képtelenek megtanulni, mi a 'helyes').”

Milroyék ezt az általánosítást brit élményeik alapján fogalmazták meg, de akár a magyar nyelvközösségről is írhatták volna. Ezt igazolandó, hadd idézzek egy magyar nyelvészprofesszort, aki a Kossuth rádió „Tudósforum” című műsorában a következőket mondta 1999. január 4-én:

„Vannak grammatikai szempontból művelt emberek és grammatikai szempontból műveletlen emberek. Itt a kijelentő mód és a felszólító mód felcseréléséről van szó. Én szerintem [az, hogy sokan suksükölnek, még értelmiségiek is] az iskola szégyene. Az iskolában ezt meg lehet tanítani, és meg is kellene tanítani. Mert ez mégiscsak a helyes beszédnek az egyik fokmérője.”

E szerint a kognitív deficittel való érvelés szerint a nemstandard beszélők megtanulhatnák a standard beszédet, ha nem lennének olyan lusták, s ha az iskola jobban végezné a dolgát.³ A standard nyelvi ideológia hívei, például Stein és Quirk nyelvészek (1995: 63) úgy vélik, hogy „egy standard nyelv nagyon megnöveli az egyéni szabadságot az által, hogy megnyitja a társadalmi érvényesülés kapuit az emberek előtt.” A szociolingvistáknak komoly kétségeik vannak e felől.

² Lásd Miller (1999: 121) kritikáját egy olyan könyvről, ami a standard és nemstandard viszonyát vizsgálja az angolban, finnben, franciában, hollandban, németben és olaszban.

³ Az idézett érvelésnek más gyengéje is van: nem a kijelentő mód és a felszólító mód felcseréléséről van szó a suksükölő emberek esetében, hanem arról, hogy egy igealakot két funkcióban használnak. Lanstyák István szemléletes példájával szólva: ha valaki a lakását is és a pincéjét is ugyanazzal a kulccsal nyitja, nem felcseréli (összekeveri) a lakáskulcsát a pincekulcsával, hanem egy kulcsot használ két funkcióban.

Chambers (1992/1998) megmutatta, hogy a nyelvi szabályok komplexitásának nagy szerepe van abban, hogy az emberek mennyire könnyen sajátítják el anyanyelvüknek egy másik nyelvjárását. Például fiatal kanadaiak, amikor Angliába költöztek, könnyen megtanulták a magánhangzók közti *t* zöngétlenítését (tehát azt, hogy pl. a *letter* 'levél' szót a kanadai [d] hang helyett az Anglia déli részén szokásos [t] hanggal ejtsék, mivel ez egy egyszerű és kivétel nélküli szabály), de nehezen tanulták meg a *dance* 'táncol'-féle szavak angliai kiejtési szabályát, vagyis hogy a kanadai [dæns] ejtés helyett [da:ns]-ot mondjanak. Ennek a tanulási nehézségnek az az oka, hogy a [dæns] → [da:ns] szabály komplex szabály, olyan, ami alól számos kivétel is van, például a *dance* szóra hangtanilag teljesen hasonlító *pants* 'nadrág' szó kiejtésében nincsenek változatok, azt mindenki [æ]-vel ejti.

Vegyük most szemügyre a magyar nyelvi változókat a tanulhatóság szempontjából! Kiinduló feltételezésünk szerint az anyanyelvváltozat elsajátítása problémamentes, akkor is, ha ez sok szabálytalan kivétel megtanulásával is jár. Azonban egy második nyelvjárás rendhagyó alakjainak, szabályainak a megtanulása iskoláskorban vagy később jelentős tanulási problémákat okozhat.

Annak, aki az *eszik*, *iszik* stb. igék egyes szám első személyű alakját *k*-val mondja (vagyis a helytelenített *eszek*, *iszok* alakokat használja), ha meg akar felelni bizonyos elvárásoknak, csak annyit kell tennie, hogy a *k* helyett *m*-es alakokat mond. Ez a „cseréld a *k*-t *m*-re” szabály viszonylag könnyen megtanulható.

Annak, aki a feltételes mód egyes szám első személyben *én kapnák*-ot mond a nyelvművelők szerint helyes *én kapnék* helyett, meg kell tanulnia megsérteni a magyar nyelv egyik legerősebb, legáltalánosabb szabályát, vagyis a magánhangzó-illeszkedést. A gyermeknyelvi kutatásokból tudjuk, hogy a magánhangzó-illeszkedés szabályát/szabályait a magyar anyanyelvű gyerekek jóval korábban elsajátítják, mint hogy a feltételes ragozást megtanulják. Ha egy kisgyereknek a családjában „nák-olnak”, akkor a kisgyerek is nákolva tanul magyarul beszélni, betartja az illeszkedési szabályt még abban az egyetlen esetben is, amikor a kodifikált standard szerint beszélők azt megsértik. Iskoláskorban, vagy később ezt a szabálysértést igen nehéz már megtanulni. (Akik azonban olyan családba születtek, ahol nem nákolnak, ezt a szabálysértést is könnyen elsajátítják, mert a beszéd tanulásának kezdeti fázisaiban bármit meg lehet tanulni, a szabálysértéseket is.)

A sokat kárhoztatott suksükölés és szukszükölés is megfelel a magyar nyelv logikájának; ami nem felel meg neki, az a kodifikált standard beszéd, amelyben pl. a kijelentő módú *halasztjuk* és a felszólító módú *halasszuk* alakilag is különbözik. A magyar igeragozásban ugyanis a legtöbb esetben nem különböztetjük meg formailag a kijelentő és felszólító alakokat, pl. *hozza*, *mondja*, *használjuk*, *olvassák*. Ezeket az alakokat a „leghelyesebben” beszélők is egyaránt használják kijelentő és felszólító

mondatokban is. A *t*-végű igéknél azonban, és csak ott, a standard változat beszélői alakilag is megkülönböztetik a kijelentő és felszólító alakokat (pl. *látjuk* és *lássuk*, *fogyasztja* és *fogyassza*). A sokszor műveletlennek bélyegzett suksükölő vagy szuksükölő emberek „bűne” csupán annyi, hogy a *t*-végű igéket is ugyanúgy ragozzák, mint ahogy a többi igét mindenki más. A részletek mellőzésével megemlítem még, hogy a standard beszélőknek (akik se nem suksükölnek, se nem szuksükölnek), több nyelvtani szabályt kell tudniuk alkalmazni, mint a suksükölőknek és/vagy szuksükölőknek (lásd Kontra, szerk., 2003: 139–141).

Amikor az *-e* kérdőszócskát a magyar anyanyelvűek a standard szórendet megsértve használják, akkor érthetően járnak el, mivel „Az a szabály, mely az *e* szórendi helyét a művelt köznyelvben meghatározza, olyan, úgynevezett diszjunktív szabály, mely a különféle mondattípusokra különféle előírást tartalmaz. Az ilyen szabályok nagy megterhelést jelentenek az emberi memória számára, ezért a nyelvek igyekeznek elkerülni őket” (É. Kiss 2004: 20).

5. Többgenerációs feladat

Nemcsak egy másodikként megtanult nyelvjárás egyes vonásai lehetnek könnyen vagy nehezen megtanulhatók, hanem az elsőként megtanult anyanyelvjárás egyes vonásait is könnyebben vagy nehezebben tudjuk elfelejteni, levetközni, avagy beszédünkben nem használni. Egyes nyelvi formákat a beszélők egy része erősen megbélyegez, mások használata semmilyen megjegyzést nem vált ki senkiből. Chambers (1992/1998: 163) megállapította például, hogy noha a dél-angliai angolban az úgynevezett „intrusive *r*” (pl. *the idear of it*) stigmatizált, még azok sem tudják teljesen elkerülni a használatát, akik a legtudatosabban igyekeznek elegáns angolt beszélni.

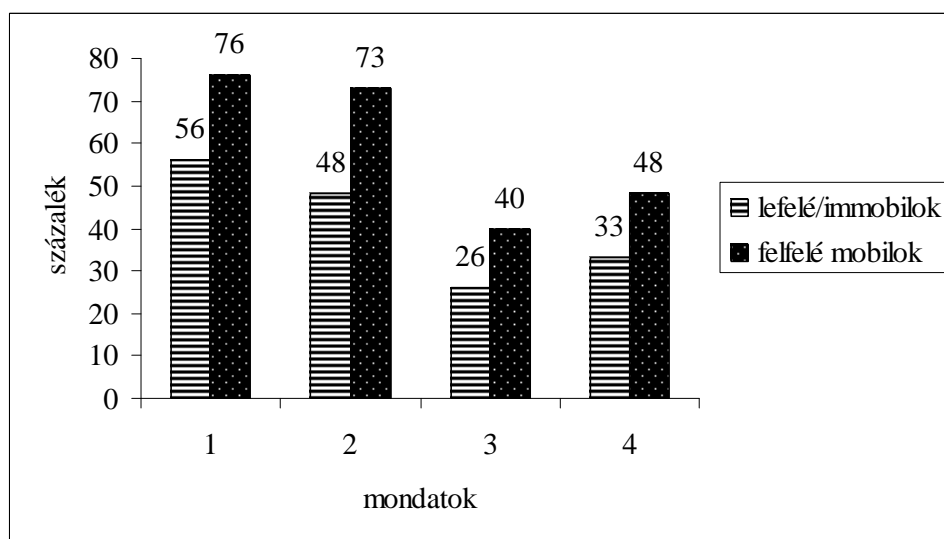
Annak, hogy valamilyen nyelvi alakot, szabályt mennyire könnyű vagy nehéz megtanulni, egyik egyszerű mércéje az lehet, hogy a beszélők hány generáció alatt sajátítják el a kérdéses formát vagy szabályt. Payne (1980) vizsgálataiból tudjuk, hogy a philadelphiai „short *a*” kiejtésére vonatkozó szabályokat a más államból beköltözők nem tudják megtanulni; a sikeres elsajátításhoz az kell, hogy a gyermekek szülei is philadelphiai születésűek legyenek. Egy Philadelphiába beköltöző embernek tehát csak az unokája tudja megtanulni a helyi nyelvjárásnak ezt a részét.

A mi magyarországi vizsgálatunk nem a földrajzi, hanem az oktatási mobilitás nyelvi hatásainak vizsgálatát tette lehetővé. Az oktatási mobilitást úgy mértük, hogy összevetettük a gyermekek iskolai végzettségét apjuk végzettségével. Ha valaki magasabb iskolát végzett apjánál (pl. érettségizett, de apja csak 8 osztályt végzett), felfelé mobilnak nevezzük, ha azonos vagy alacsonyabb végzettségű, akkor pedig lefelé mobilnak/immobilnak nevezzük. Azt a kérdést vizsgáltuk meg, hogy vajon a szülőknél magasabb iskolázottság együtt jár-e a standardabb nyelvi ítéletekkel és a standardabb

beszéddel. Ha igen, akkor a kognitív deficités elképzelés nem is olyan abszurd. A 2. ábra 8 osztályt végzett felnőttek ítéleteit mutatja, a megítélt nemstandard mondatok a következők voltak:

- (1) *Éva nem bízott a férjébe.*
- (2) *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.*
- (3) *Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.*
- (4) *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.*

2. ábra. Az oktatási mobilitás hatása nemstandard mondatok nyelvtanilag helyesnek ítéelésére, 8 osztályt végzettek esetében

Az ábrán azt látjuk, hogy a szüleiknél magasabb iskolázottságúak (a felfelé mobilok) között mindig nagyobb arányban vannak a „helytelen” mondatokat „helyesnek” ítéelők, mint a szüleikkel azonos iskolai végzettségűek (az immobilok) között. Ezek a különbségek $p < 0,01$ szinten statisztikailag szignifikánsak, vagyis 99%-os bizonyossággal állíthatjuk, hogy az iskolázottsági mobilitás és a nyelvi ítéletek közötti együtt járás valós együtt járás (a részletesebb kifejtést lásd Kontra szerk. 2003: 173–177). A többi iskolázottsági szinten is hasonló a helyzet, például írásbeli hibajavító feladatban az immobil egyetemet végzetteknek 5%-a hagyta javítatlanul a nemstandard *mostanába* szót, de a felfelé mobil egyetemet végzetteknek 46%-a.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy vannak olyan magyar nyelvi változók, amelyek nemstandard változatainak használatát az egyre magasabb iskolai végzettség egyik generációról a másikra bizonyosan nem szünteti meg.

6. Miként lehet legitimálni a társadalmi előítéleteket?

A szociolingvisztikában a legutóbbi időkig alapvető kiindulópont volt, hogy a nyelvi előíró szabályok támogatják a társadalmi egyenlőtlenségeket, hozzájárulnak a társadalmi diszkriminációhoz, mintegy igazolják, legitimálják a nemstandard beszédű emberek társadalmi hátrányait. Az európai társadalmak szinte kivétel nélkül olyanok, mint a magyar, vagyis a társadalmi elit nyelvi szabályai a standard nyelvváltozat szabályai, s ezek elsajátítását és használatát várják el mindenkitől. Myhill (2004) azonban bemutatja, hogy ez az elrendezés nem szükségszerű. Például a héberben, az arabban és az izlandi nyelvben az előíró nyelvészek propagálta helyes nyelvi formák nem esnek egybe a társadalmi elit nyelvi formáival. A szerző a „helyességet” három részre bontja:

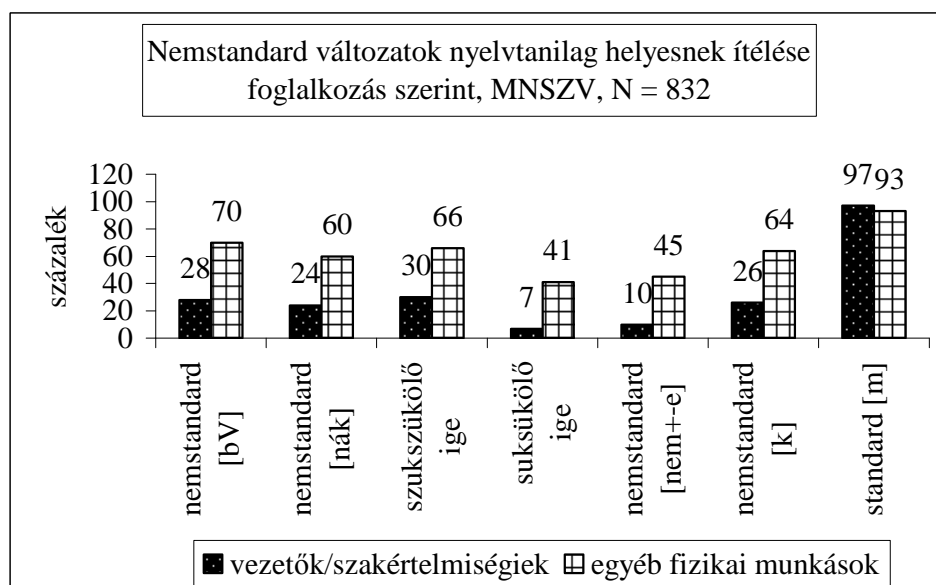
- (a) *textuális* helyesség, egy adott kultúrában nagyra becsült könyvekben található nyelvhasználat, pl. a Biblia vagy a Korán nyelvhasználat,
- (b) a *presztízs-alapú* helyesség, vagyis a társadalmi elit nyelvhasználat, amit általában követendőnek tartanak,
- (c) az *előíró* (preskriptív) helyesség, azok a szabályok, amelyeket általában valamilyen elismert tekintéllyel bíró szervezetek, emberek állapítanak meg, pl. a francia vagy a magyar akadémia. Az angol nyelvű társadalmakban ezek a szabályok informális csatornákon keresztül érvényesülnek (nincs angol nyelvi akadémia, de van például oxfordi szótár).

A legtöbb európai társadalomban a presztízs-alapú helyesség támogatja az előíró helyességet és a textuális helyességet. Az arabban, héberben és izlandiban azonban a „nyelvi helyesség” és a társadalmi osztály nem jár együtt, ezért ezekben a nyelvekben előfordul, hogy a társadalmi elit a nyelvileg „helytelen” alakokat használja. (Ilyesmi például Angliában hallatlan dolog lenne.) Ebből következik, hogy a nyelvi előíró szabályok nem játszanak szerepet a társadalmi diszkrimináció létrehozásában és fenntartásában.

Myhill azt állítja, hogy csak a presztízs-alapú helyességről állítható, hogy óhatatlanul diszkriminációhoz vezet; az előíró helyesség csak akkor diszkriminatív, ha a presztízs-alapú helyességet támogatja. Ha azonban az előíró nyelvi helyesség utánozza a társadalmi elit nyelvi szabályait, akkor hivatalosan legitimálja a társadalmi előítéleteket. A legtöbb európai társadalomban, így a magyarban is, ez a helyzet. Ezt könnyű bebizonyítani, például azzal, hogy megnézzük az MNSZV-ben a szélső foglalkozási csoportok nyelvi ítéleteit (lásd a 3. ábrát). Mindig az a helyzet, hogy a mi társadalmi

elitünk tagjai sokkal kisebb arányban ítélik helyesnek a nyelvművelők szerint helytelen mondatokat, mint a foglalkozási skála alján levők.

3. ábra. Két szélső foglalkozási csoport hatása 6 nemstandard és egy standard változat megítélésére.

7. A lingvicizmus legrosszabb fajtája

Kroch (1978:18) szerint a domináns társadalmi csoportok különböző szimbolikus eszközökkel megkülönböztetik magukat a dominált csoportoktól, s ezeket a szimbólumokat gyakran saját morális és intellektuális felsőbbrendűségük jegyeiként állítják be. A kiejtésben gyakori, hogy a beszélt nyelvi természetes fonetikai folyamatok gátlása szolgál az elit megkülönböztetésére. Hasonlóan vélekedik Pléh Csaba (2003: 260) is: „Ha két lehetséges megoldás van, a norma képviselői az egyiket igyekeznek kiválasztani, mint a helyes formát, mégpedig – s elemzésünkben ez a döntő mozzanat – azt, amelyik a 'természetes tendencia' leküzdését igényli.”

Kroch és Pléh is az erőfeszítést és a beszédre fordított figyelmet hangsúlyozzák, Lippi-Green (1997: 241) azonban az erőfeszítés korlátait is megvizsgálja, ezt írván: az akcentus fixen rögzítve van az agyban, bizonyos életkor után csak nagy nehézségek árán és kis mértékben lehet megváltoztatni, függetlenül a szorgalomtól, intelligenciától stb. Majd így folytatja: „a nyelvi hierarchizálás oly mértékben beivódott a

társadalomba, hogy már nem is látjuk lényegét. Nem is szabadkozunk, amikor megváltoztathatatlan nyelvhasználati jegyek alapján társadalmilag kirekesztünk embereket” (saját fordításom, K.M.). Ez a lingvicizmus legrosszabb fajtája: a megváltoztathatatlan nyelvhasználati jegyek alapján történő társadalmi kirekesztés. A Myhill által leírt lingvicizmus (amikor a társadalmi elit nyelvhasználatát írják elő helyesként) legrosszabb formái azok, amikor az előírt nyelvi formákat vagy szabályokat nehéz, vagy (szinte) lehetetlen megtanulni iskoláskorban vagy később.

Fentebb láttuk, hogy a magyarban a (nVk), a (*t*-végű igék kijelentő módja) és az (e) változókra igazak a következők:

- vannak erősen stigmatizált változataik,
- ezek „természetesek”, megfelelnek a magyar (nem előíró) szabályainak,
- iskolában vagy később nehéz a standard változataikat megtanulni,
- használatuk állandó figyelmet kíván,
- az iskolázottsági mobilitás csak korlátozott mértékben tudja kiiktatni a stigmatizált változatokat.

8. Konklúziók

A nyelvi hierarchizálás (lingvicizmus) akkor a legsikeresebb, ha

- a preskriptív norma követi/erősíti a társadalmi elit nyelvhasználatát, és
- ha a nemstandard beszélőknek a standard változatokat nehéz vagy (szinte) lehetetlen megtanulni az iskolában vagy később.
- A nyelvvédők szempontjából a legjövödelmezőbb előíró szabályok azok, amelyeket a beszélők mindig megszegnek.⁴
- Egy lingvicista társadalomban ezek a szabályok a fenntartható lingvicizmust szolgálják.

9. Félreértések a magyar lingvicizmus körül

Fentebbi nézeteimet 2005-ben több előadásban és publikált tanulmányban fejtettem ki (lásd pl. Kontra 2005 és Kontra forthcoming, továbbá az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2005. június 14-én, valamint a Nyitrán 2005. december 9-én tartott előadásaimat, utóbbiról beszámol Bárczi és Vančóné 2006), de ezeket ma még számos félreértés övezi. A félreértések egy részét megpróbálom az alábbiakban eloszlatni.

⁴ Ha például tudatában vagyunk, hogy kétnyelvű ember sosem beszélhet egy nyelvet úgy, mint egy egynyelvű, mert ez lehetetlenség, akkor bűnös dolog a kétnyelvű magyarokat az egynyelvűek által nem ismert szlovák, román stb. szavak miatt ostorozni, gúnyolni. A kétnyelvűek mindig fognak „idegen szavakat” használni, olyanokat is, amelyeket az egynyelvűek nem ismernek. Őket ezért kigúnyolni mindig lehet lesz, s amennyiben egy ilyen hangos gúnyiratért (pl. a Kossuth rádió „Édes anyanyelvünk” műsoráért, ami 2005. április 17-én hangzott el) valaki honoráriumot vesz fel, tevékenysége jövödelmező.

9.1. A nyelvművelők mindig a hibák ellen küzdenek, sosem a hibázók ellen

– állítja pl. Grétsy (2001: 15) –, s nincs megbélyegzés az *Édes Anyanyelvünk* című újságban sem – írja Bencédy (2004: 63). Ez sajnos nem igaz. Számos példát lehetne idézni a beszélők nyelvművelők általi megbélyegzésére, legyen elég csak arra emlékeztetnem, ahogy Balázs Géza a Kossuth rádióban gúnyolta ki 2005-ben a szlovákiai magyarokat a magyarországiaktól eltérő beszédük miatt (lásd Kontra 2005, 2006). De akik úgy érvelnek, mint Grétsy vagy Bencédy, elfeledkeznek arról a nyilvánvaló körülményről, amiről Kolláth Anna (2005: 91) így ír: „Hiába érvelünk, hogy nem a hibázók, hanem a hibák ellen küzdünk (Jakab 1998: 32), a beszélő természetesen azonosítja magát a hibával, s nem a hibát jegyzi meg, hanem úgy érzi, mások, még hozzá elsősorban kívülállók beegázoltak nyelvi és lelki világába.” Kolláth a muravidéki, Grétsy a magyarországi magyarokról ír, de a magyar anyanyelvű emberek lelki világába gázolás szempontjából ennek nincs lényeges jelentősége: a hibák elleni küzdelmet a legtöbb ember úgy éli meg, hogy a lelkébe gázolnak a nyelvvédők. Ez még akkor is így van, amikor a nyelvművelő tanácsok tényleg csak a hibákról szólnak, s nem a hibázókat pellengérezik ki.

9.2. Aki jót akar másnak, az lelkébe tapos a másiknak?

Deme Lászlótól (*Édes Anyanyelvünk* 2004. április) idézi Minya (2005: 54): „Ez a régen túlhaladott, de most 'társasnyelvészet' címen újként tálalt szemlélet abból indul ki, hogy a nyelv kinek-kinek egyéni sajátja, melyet úgy használ és használhat, ahogy kiskorában a legközvetlenebb környezetétől elsajátította. Aki pedig – egy kiműveltebb, pontosabb, árnyaltabb változat elsajátítása érdekében – ennek módosítására próbálja serkenteni, az személyiségi jogaiba avatkozik, lelkébe tapos; ezáltal szembefordítja felnevelő környezetével, megbélyegezván azt.”

Hogy a lelkébe tapos, azt a magyar vagy a közép-európai nyelvészeti szakirodalmat ismerő ember már legalább 70 éve tudhatja. A *Prágai tézisek*-ben (1929) ezt olvashatja ugyanis:

Az anyanyelv oktatásában ... „nagyon gondosan kell ügyelni arra, hogy a tanulóknak ne támadjon *bizalmatlanság a saját anyanyelvi ismerettel szemben*; ezt az ismeretet az iskolának nem szabad vitatnia, hanem arra kell támaszkodnia.” (Antal szerk., 1989: 50)

Papp István (1935: 116) *A magyar nyelvtan nevelőereje* című füzetében ezt írta:

„A legelső dolog, ami a gyermeket meglepi az iskolában, az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szégyeltnivaló.”

A magyarországi iskolák nyelvjáráspusztító mivoltát mai esetekkel is könnyen be lehet mutatni, például Korb Angéla (2003: 61–62) így ír a német nemzetiségi oktatásban szerzett élményeiről:

„A Hetvehelyi Általános Iskola tanulója voltam (1988–96), amikor másodikosként egy az identitástudatomban megrendítő sokk ért: különórákra kellett járnom a némettanáromhoz, ugyanis azt mondta, hogy nem tudok németül, csak össze-vissza beszélek butaságokat. Hát persze, ha valamit nem tudtam kifejezni ékes irodalmi nyelven, mondtam tájszólásban, ahogy eszembe jutott. Ezzel az volt a gond, hogy a nyelvjárás nyelvtani szisztematikája és kiejtése gyökeresen eltérő az irodalmi „Hochsprache”-tól – nem is lehet másképpen, s én Großmutter helyett ’Kroßmottör’-t mondtam, ami valamilyen szinten helyes, a német idegennyelvként való oktatásában viszont teljesen helytelen!”

Mit nem ért Deme László? Azt, hogy a lélektaposás nem abból fakad, hogy vannak tanítók s nyelvművelők, akik „egy kiműveltebb, pontosabb, árnyaltabb változat elsajátítása érdekében” a gyerekkorban tanult nyelvváltozat módosítására próbálják serkenteni a kisiskolásokat. Hanem abból fakad a lélektaposás, hogy valójában megbélyegzik a kisiskolásokat meg másokat – de megbélyegzik a szüleiket is. Anyáznak. Van olyan eset is, hogy valaki nem veszi észre, hogy az egyetemi magyar nyelvészet tanára valójában anyázik⁵. Az a magyartanárnő, aki 4. éves egyetemista korában hazament a falujába és kijavította édesapját, mert suksükölt, jó nagy pofont kapott ezért, de csak sokkal később, az én előadásom után értette meg, hogy miért kapta azt a hatalmas atyai pofont.

Ne tessék engem félreérteni! Nem gondolom, hogy Deme László, Grétsy László, Balázs Géza és mások szánt szándékkal végzik azt a lélektaposást, amit végeznek ma is. Ebben a pillanatban is. Ők bizony, valószínűleg, jó szándékkal teszik, amit

⁵ Több mint 40 évvel ezelőtt Halliday, McIntosh és Strevens (1964: 105) így írtak erről: „Amikor valakit megszégyenítenek azért, ahogyan beszél, emberségében sértik meg. Ha bárkit, de különösen ha egy gyermeket így megszégyenítenek, az annyira menthetetlen, mint amikor valakit a borszíne miatt szégyenítenek meg.” (saját fordításom, K.M.)

tesznek, csak nem tudják, milyen kárt okoznak. Ha a szakmai közvélemény, sőt – horribile dictu – a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar kormány támogatja is őket (miként történik ez 2006-ban is, lásd pl. Szigetvári 2006), akkor ott tartunk, hogy a kormány, az akadémia, és jószerivel mindenki támogatja a magyaroknak magyarok általi megnyomorítását. Ebben az a legrosszabb, hogy ezt nem a letűnt kommunista diktatúra, nem is az azóta feltűnt globalizációs hatások, hanem a magyarok okozzák saját maguknak.

9.3. Az, hogy másoktól elvárjuk a standard magyar használatát, ugyanolyan jogos elvárás, mint az, hogy egy nő ne menjen temetésre miniszoknyában.

A gondos, magas presztízsű beszédet az 1930-as években Angliában is a jó modor részének tartották, legalább annyira, mint azt, hogy valaki megfelelően öltözzön fel egy vacsorára vagy hogy nyissa ki az ajtót egy hölgynek (James Milroy 1999: 33).

Ez az elvárás azért helytelen, mert azon a feltételezésen alapul, hogy a vernakuláris nyelvváltozat felcserélése a sztenderd változatra ugyanolyan egyszerű dolog, mint a miniszoknya viselésével kapcsolatos társadalmi elvárások megtanulása. Ez azonban téves feltételezés: léteznek olyan nyelvjárások és nyelvhasználati (grammatikai és kiejtési) jelenségek, amelyeknek a megtanulása iskolás korban vagy később gyakorlatilag lehetetlen. A szakirodalomban számos esetet dokumentáltak, a magyarban is, amikor a standard változat elsajátítása nemstandard beszélőknek csak több generáción át tartó nyelvi alkalmazkodási folyamat eredményeképp sikerülhet (lásd pl. Kontra 2005). Például a palóc kiejtés felcserélése budapestire 10–14 éves kor után nagyjából annyira könnyű feladat, mint a cigány bőrszín fehérre változtatása.

9.4. Nem létezik magyar lingvicizmus, én sosem tapasztaltam. Ha mégis létezne, akkor is ez csak papírtigris, mert sokkal súlyosabb diszkriminációk sújtják a mai magyarokat.

Aki nem tapasztalta, azért nem tapasztalta, mert őt nem sújtja a nyelvi alapú társadalmi diszkrimináció. De nagyon sokakat sújt. Íme néhány példa:

- Egy budapesti gimnáziumban egy fizikatanár azért tartott egy felvételizőt alkalmatlannak a gimnáziumi tanulmányokra, mert *iszok*-ot mondott, sőt még *a Petőfi*-t is, névelővel.
- Egy újvidéki rádióbemondót azért nem vettek fel rádióbemondónak Szolnokon, mert az illető középzárt *ë*-vel beszél anyanyelvét.
- Az Országos Szórakoztató Zenei Központ (OSZK) vezetője 2006. január 18-án így nyilatkozott a disc jockeyk számára rendszeresített vizsgáról, ami szerinte a magas szintű minőség védjegye: „Ha egy diszkós suksüki, akkor eltanácsoljuk”. (Földes 2006)

- A „Mit csinál Ön, ha egy diákja órán ezt mondja:
 - *Még többször megy a templomba, mint ahányszor a harangszó szólíccsa.*” kérdésre egy erdélyi magyartanár így válaszolt 2001-ben: „Megkérem, javítsa ki. Tájainkon általánosan használatos, de engem zavar.”
 - „– *Azt mind beszedi-e?*
– *Bé.*”
„Feltétlenül ki kell javítani. (*Azt mind beszedi-e?*) A válasz pedig lehet: *Beszedi, vagy Igen.*”
- Nemrég a Klubrádió riportere egy betelefonáló hallgató „Én is csatlakoznék az előttem szólókhoz...” mondata után háromszoros „-nék! -nék! -nék!”-kel reagált az élő műsorban (Kálmán 2006). Megjegyzem, hogy 1988-ban a felnőtt magyarországi lakosság 46%-a nyelvtanilag helyesnek ítélte az ilyen „nákoló” mondatokat, lásd Kontra, szerk., 2003.
- Egy egyetemi magyar nyelvészeti tanszéken tanító kollégánk idén is azt köti diákjai lelkére, hogy „A nyelvjárások önmagukban szépek, de nem helyeselhető, ha a médiában használják őket, s az iskolában is a köznyelvet kell tanítani.”⁶ A magyarországi pedagógusok zöme ma is a köznyelvnek oktatásbeli kizárólagos használatán és a nyelvjárási nyelvhasználat szándékos visszaszorításán ügyködik (lásd Kiss 2000: 36).
- A magyarországi nyelvművelők s nyomukban az iskolai tanítók és tanárok a felnőtt magyarországi lakosság 92%-ának meg akarják változtatni a nyelvtani helyességgel kapcsolatos ítéleteit, és kétharmaduknak a beszédét is meg akarják változtatni (lásd Kontra, szerk., 2003).
- 2005 őszén megismételtük 1988-as országos vizsgálatunkat (Kontra, szerk., 2003) egy budapesti mintán (N = 200), de most az is megkérdeztük, hogy *Amikor Ön bekapcsolja a rádiót és egy ismeretlen embert hall beszélni, kb. két perc után meg tudja-e ítélni, hogy az illető mennyire okos vagy intelligens?* A válaszolók 14,5%-a biztosan meg tudja ítélni, 32%-uk valószínűleg meg tudja ítélni, s 27%-uk talán meg tudja ítélni az ismeretlen beszélő intelligenciáját. Vagyis: a budapestieknek közel fele rabja annak az előítéletnek, hogy egy ismeretlen ember intelligenciáját csupán beszéde alapján meg lehet ítélni.⁷

⁶ Köszönöm a 2006 tavaszán Szegeden a „Dialectology” órára járó magyar szakos diákoknak, hogy megosztották velem ezeket az élményeiket.

⁷ Ezt a vizsgálatot Tardos Róbert, Angelusz Róbert, Lipták Mihály, Szilveszter Andrea és Váradi Tamás jóvoltából végezhettem el. A kutatást támogatta az Oktatási Minisztérium is az OM17542-1/2005. számú megállapodás alapján.

Végül egy szót arról, hogy a lingvicizmusnál sokkal súlyosabb társadalmi diszkriminációk is sújtják a magyarokat, ergo lehetne másról is beszélni. Először: ha el is ismerem, hogy a legsúlyosabb diszkrimináció megszüntetése előbbre való a kevésbé súlyos megszüntetésénél, ebből nem következik, hogy a kevésbé súlyosat nem kell megszüntetnünk. Másodszor: a magyar lingvicizmus társadalmi méreteit a magyar nyelvészek hajlamosak alulértékelni. Ma már, amikor országos reprezentatív adatok állnak rendelkezésünkre melyek megismételhető vizsgálatból származnak (Kontra, szerk., 2003), ezt az alulértékelési hajlamot semmivel sem lehet mentegeni.

9.5. Miért ne szabadna egy tanárnak kifogásolni az *én tudnák*-ot diákja beszédében? Miért lenne ez a javítás a diák jogainak megsértése?⁸

Nem azt szorgalmazzuk, hogy „mindenki szóljon csak a maga tetszése, szándéka szerint” (Bencédy 2004: 61), s nem hirdetjük azt sem, hogy „mostantól nem kell nyelvtant, helyesírást tanítani” s „akinek van kedve, tanuljon meg írni, olvasni, ha nincs kedve, akkor makoghat” (Matula–Maróti 2005: 3). Azt javasoljuk, hogy a nákoló diáknak a tanítók s tanárok ne felcserélő, hanem hozzáadó pedagógiával igyekezzenek megtanítani a standard változatot (lásd pl. Kontra 2003). Mondja el a tanár, hogy az *én tudnák* nyelvészeti szempontból helyes (hisz ez a szabályos alak, ez nem sérti meg az illeszkedés szabályát), de vannak magyarok, akik szerint az illeszkedési szabályt megsértő *én tudnék* alak a helyes, s mivel ők a társadalmi elit, ez a nyelvészetileg helytelen alak a társadalmilag helyes, magas presztízsű (standard) alak. Mindkét alak használata lehet helyénvaló, de jó, ha tudja az ember, hogy mikor érheti hátrányos megkülönböztetés nákoló beszéde miatt. Mindezt egyébként már a prágai nyelvészek is tisztán látták, 1929-ben:

„Az irodalmi nyelv jellegzetes kettős tendenciát mutat: egyfelől a *kiterjedés tendenciáját*, azt, hogy a *koiné* szerepét játssza, másfelől azt a tendenciát, hogy az *uralkodó osztály monopóliuma és ismertetőjegye legyen.*” (Antal szerk., 1989: 36)

A standard változatnak ezt a kettősségét Labov (1982: 186; saját fordításom, K.M.) is megemlíti a nyelvészek társadalmi felelősségével kapcsolatban, amikor „a nyelvi demokrácia elvéről” ezt írja:

⁸ Az angol tanításával kapcsolatos angliai vitákban is felmerült az az érv, hogy a nemstandard nyelvi jelenségek standardra javítása a személyi szabadságjogok megsértése. Az ún. Kingman-jelentés (1988) szerint viszont a standard angol tudása nemhogy korlátozná a személyi szabadságot, hanem egyenesen megnöveli azt (lásd Quirk 1995: 26).

„A nyelvészek támogatják a standard változat használatát annyiban, amennyiben az a lakosság széleskörű kommunikációjának az eszköze, de ellenzik annyiban, amennyiben a standard változat a társadalmi mobilitás akadálya.”

Magyarországon az utóbbi másfél évtizedben a nyelvújítók a standard változat koiné szerepét hangsúlyozzák állandóan, s nem vesznek tudomást (szót sem ejtenek) a standard diszkriminációs szerepéről.

9.6. A nyelvújítók nem a hatalom képviselői, hanem a beszélőközösség segítői. A szociolingvisták egyetértenek Sándor Klárával (2001c: 213) abban, hogy „a nyelvveltség eszméje a hatalom fenntartását és továbbörökítését szolgálja, s ennek a törekvésnek eszköze a nyelvújítás.” Grétsy László (2001) szerint „ez a mondat inszINUÁCIÓ”, a nyelvújító nem a hatalom képviselője, „hanem a beszélőközösségnek a segítője, kiszolgálója, aki a maga helyén mindegyik nyelvújítót elfogadja, sőt védi”.

A magyar(országi) társadalom lingvizmusát s a nyelvújítás ebben játszott szerepét azonban objektív adatok bizonyítják. Ha a nákolást vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy – Myhill (2004) tipológiája szerint – a magyar is olyan társadalom, amelyben a preskriptív norma szerint helyes *én tudnék* megegyezik a társadalmi elit nyelvhasználatával, a preskriptív helyesség és a presztízs-alapú helyesség nálunk egymást erősíti. Országosan reprezentatív vizsgálatunk szerint a stigmatizált [nák] változatot a legmagasabb presztízsű foglalkozási csoport (vezetők/szakértelmiségiek) 24%-a ítélte nyelvtanilag helyesnek, de a legalacsonyabb presztízsű csoportnak (egyéb fizikai munkások) 60%-a. Ugyanilyen különbségek vannak a nemstandard [bV], a szukszükölés, a suksükölés, a *természetesen hogy* szerkezet és a nemstandard [nem+e] esetében is, vagyis a szociolingvisztikailag fontos változók esetében a magyar preskripció (kodifikált norma) mindig egybeesik a társadalmi elit szerint helyes alakokkal (lásd a 3. ábrát fentebb). Ez az egybeesés teszi lehetővé a magyar lingvizmust. Ha a preskriptív helyes alakok nem esnének egybe a társadalmi elit szerint helyes alakokkal, akkor a magyar nyelvújítók sem támogatnák (akaratlanul is) a lingvizmust.

9.7. A standard magyart meg lehet tanulni, nem kell hozzá nagy erőfeszítés. Vagyis: a gondatlan beszéd a gondatlan emberek sajátja, a nemstandard beszélők megtanulhatnak a standard beszédet, ha nem lennének olyan lusták, s ha az iskola jobban végezné a dolgát. Ilyen egyszerű lenne ez a kérdés? Molnár (1994: 48) szerint a szombathelyi főiskolások nyelvhasználatában „az irodalmi, köznyelvi norma 100%-ához mérve mindössze 9,19%-ban érvényesül a hosszú időtartam” a felső nyelvállású hosszú magánhangzók esetében, vagyis 10 *í, ú* vagy *ű* közül 9-et röviden ejtenek. Fentebb (a 7.

pont végén) azt is láttuk, hogy ha a (nVk), a (*t*-végű igék kijelentő módja) és az (e) változóinkat vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy

- mindegyiknek van erősen stigmatizált változata,
- ezek a változatok természetesen abból a szempontból, hogy megfelelnek a magyar grammatika nem előíró szabályainak,
- standard változataik megtanulása iskoláskorban vagy később nagy erőfeszítést igényel,
- standard változataik használata a nemstandard alapnyelvű beszélőktől állandó figyelmet kíván,
- az iskolázottsági mobilitás csak korlátozott mértékben tudja kiiktatni a stigmatizált változatokat.

9.8. A standardot beszélő nyelvészek, amikor a nem standard beszélők jogait védelmezik, képmutatók, hisz ők nem suksükölnék, vagyis nem vállalnak közösséget a megbélyegzettekkel. Ezzel az elvárással logikai baj van. A cigányokkal való esetleges szolidaritásunkból az is következik, hogy változtassunk bőrszínt? Netán a heteroszexuálisok változzanak homoszexuálissá, ha szolidárisak a homoszexuálisokkal? A „képmutatás vádja” mögött az a feltételezés is megbúvik, hogy a vernakuláris nyelvváltozattól sokkal könnyebb megszabadulni, mint a bőrszíntől. Ez azonban nincs mindig így (lásd az előző, 9.7. pontot), a feltételezés alaptalan. A vernakuláristól eltérő új nyelvváltozat megtanulása az iskoláskorban vagy később sokszor nagy nehézségeket okoz, egy új nyelvváltozat sikeres elsajátítása gyakran többgenerációs feladat (lásd az 5. pontot).

10. A lingvicizmust körülvevő „jogos” döbbenet

A magyar nyelv művelők közül többen „szent felháborodással” olvasták/olvassák a fentiekhez hasonló vagy azokkal azonos gondolatokat. A Sándor Klára (2001) szerkesztette főiskolai tankönyvet Grétsy László (2001) kártékony segédkönyvnek nevezte. Az Édes Anyanyelvünk megjelenésének 25. évfordulóján Bencédy József (2004: 55) neheztelően jegyezte meg, hogy az alapításkor, 1979-ben „még nem tudtuk, hogy a nyelv művelés felesleges és káros – ahogy egyes magyar nyelvészek is állítják –, nem tudtuk, hogy a nyelv ápolása a diszkrimináció eszköze is lehet.” A felháborodott visszautasításokat hosszan lehetne még sorolni, nyomtatásban olvashatók könyvekben (pl. Balázs 2005) és napilapokban, de vissza-visszatérően feltűnnek a Kossuth rádió anyanyelvi műsoraiban is.

Azt, hogy a magyar standard nyelvi ideológia társadalmi kártékonyságának bemutatása milyen „szentségtörés”, egyebek mellett Sebestyén Árpád (2002: 424) egyik cikkéből vett idézettel is jól lehet illusztrálni:

„Lehet valakinek az a véleménye, hogy a hagyományos nyelvművelés tudománytalan, hatástalan és szükségtelen. Igazolással fel lehet említeni nagy tudósok, Gombocz, Laziczius egy-egy mondatát. Csakhogy ennek elfogadásához százszor annyi tudós elme ezerszer annyi érvelését kellene megcáfolni Sylvester Jánostól napjainkig, akik a nemzet érdekében szükségesnek vélték a nyelv gondozását, művelését, védelmét.”

A nyelvi „helyes – helytelen” értékelés azonban távolról sem csupán a nyelvművelők problémája. Szinte mindannyiunké. Saját szakterületén kiváló nyelvészrel is folytattam hosszú vitákat (a 9. alfejezet egy-két megszámozott állítása is tőle származik). Kitűnő filozof Eötvös-collegistával is. Ha megkérdez valaki, hogy „Mi a nyelvművelés álláspontja, helyes a *médiák* szó?” s erre azt válaszolom, hogy „Helyes az, ami a beszélők szerint helyes”, akkor válaszomat szinte provokációnak, rossz esetben nemzetárulásnak tekintik. Ezeket az élményeimet kevéssé ellensúlyozzák az olyanok, amikor egy híres gimnázium igazgatója, aki fizikatanár létére meghallgatta néhány előadásomat, azt mondja: „Miklós, felszabadítottál – tőled tudtam meg, hogy én is jól tudok magyarul!”

Sebestyén Árpád (2002: 425) ezt írja az értékelésről:

„A legfőbb gond a nyelvhelyességi kérdésekben a jelenségek értékelése. Kontra és társai szerint az értékelés eleve tilos és tudománytalan. Ez az emberi alaptermészetnek mond ellent. Ha egy feladatra két megoldás van, már kénytelenek vagyunk értékelve választani.”

Abban igaza van Sebestyénnek, hogy szerintem az értékelés tudománytalan, pontosabban: az a fajta értékelés, ami a magyar nyelvművelésben dívik, tudományosan védhetetlen. Így tudta ezt már Gombocz Zoltán (1931) is, akinek érveit „százszor annyi tudós elme ezerszer annyi érve” máig sem ingatta meg, csöppet sem.

De van Sebestyénnek egy olyan érve a nyelvi értékelés mellett, amit sokan figyelmen kívül hagynak, hagyunk. Az emberi alaptermészet olyan, hogy ha két valami közül választhatunk, értékelve választunk. Szeretjük tudni, szeretnénk tudni, melyik a jobb, helyesebb. A magyar standard nyelvi ideológiának is ez az egyik fő éltető eleme. Ezzel bizony ideje számot vetnünk. Az az intellektuálisan rendjén való egykori strukturalista érvelés, hogy „minden emberi nyelv egyformán fejlett, logikus, rendszeres,

stb.”, a nyelvi türelmetlenség, a nyelvi diszkrimináció leküzdésében semmilyen eredményre nem vezetett. Ahogy Wolfgang Wölck mondta egy brüsszeli konferencián 1997 tavaszán: *It doesn't buy you a cup of coffee* – ez a strukturalista érvelés fabatkát sem ér.

11. Mít lehet akkor tenni?

Hogy mit lehet ilyenkor tenni, azt most se Bakró-Nagy Marianne-nak, se másnak nem árurom el, mivel magam sem tudom pontosan. De egy dolog biztosnak látszik: a magyar nyelvészetben szalonképtelenné kell tenni a magyar standard nyelvi ideológia ma is dívó változatát. Ha ez megtörténik, a tanárképzésünk is megváltozhat, s akkor a magyar iskolák se lesznek a magyar lingvicizmus kialakításának színterei, de lesznek majd a nyelvi előítéletek táplálta társadalmi diszkrimináció csökkentésének intézményei. Angliában ez részben már megtörtént – Hudson & Walmsley (2005: 613) beszámolója rá a bizonyosság: olyan nemzeti alaptantervet léptettek érvénybe, amelyből hiányzik a preskriptivizmus, sőt, ami – legalábbis papíron – a kettősnyelvűséget favorizálja: a standard angolnak hozzáadó tanítását szorgalmazza. „A preskripció halott – a nemstandard változatokat és az informális regisztereket tolerálják; a változatosságot elfogadják, de a különféle változatok különféle beszédhelyzetekben helyénvalók, ezért a figyelem a nyelvi változat és a kontextus összeillesztésére irányul” (Hudson & Walmsley 2005: 615; saját fordításom, K.M.). Az angol iskolai gyakorlat persze még nem tart itt, az még a tanügyi dokumentumok mögött kullog. De a dokumentumok már megváltoztak. A preskriptív helyesség már nem iránymutató elv, a lingvicizmus állami, közoktatásbeli támogatása a hivatalos dokumentumokból kikerült, s ez az angol nyelvészeknek is köszönhető.

A preskripció ilyen teljes elutasításának üdvös voltáról azonban nincs mindenki meggyőződve. John Myhill például úgy gondolja, hogy az előíró szemlélet teljes elutasítása hozzájárul (pl. az Egyesült Államokban) az írástudatlanság terjedéséhez. Szerinte (személyes közlés, 2005. szeptember 8.) nem a preskripció szőröstől-bőröstől való elutasítása vezethet eredményre, hanem egy olyan előíró norma kialakítása és elterjesztése, amely nem presztízs-alapú, vagyis amely nem (kizárólag) a társadalmi elit nyelvhasználatán alapul.

A magyar lingvicizmus csökkentése a társadalmi elit kivételével⁹ minden magyarnak elemi érdeke. A feladat végrehajtása gondos, elmélyült tervezést is igényel, olyat, amilyennel nyelvészeink még nemigen próbálkoztak. Ha kidolgoznak egy ilyen

⁹ Abercrombie (1951/1965: 13–14), aki pontosan mutatott rá a társadalmi osztály szerinti, a rasszon alapuló és a nyelvi alapú diszkrimináció párhuzamaira, így az angol R(eceived) P(ronunciation) használatának vagy az attól eltérő akcentusok használatának társadalmi következményeire is, a következőt írja (saját fordításom, K.M.): „Az akcentus-korlát olyan mint a bőrszín-korlát – sok ember szerint, akik a korlát előnyös oldalán vannak, ez teljesen ésszerű korlát.” (idézi Leslie Milroy 1999: 205)

tervet, s azt meg is lehet majd valósítani, akkor a magyar nyelvészek olyan társadalmi hasznót hajtanak majd, amihez fogható haszonról nem is álmodtak korábban.

IRODALOM

- Abercrombie, D. 1951/1965: RP and local accent, in D. Abercrombie (ed.): *Studies in Phonetics and Linguistics*, Oxford, Oxford University Press, (Originally printed in 1951), 10–15.
- Balázs Géza 2005: „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Zsófia – Vančoné Kremmer Ildikó 2006: A Felvidék szerepe a magyar tudományosságban, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2006/1: 185–196.
- Bencédy József 2004: Értékek szolgálatában, in *25 év anyanyelvünk szolgálatában*, [Konferencia az Édes Anyanyelvünk című folyóirat negyedszázados megjelenése alkalmából], Budapest, Akadémiai Kiadó, 55–66.
- Cameron, Deborah 1995: *Verbal Hygiene*, London/New York, Routledge.
- Chambers, J. K. 1992/1998: Dialect acquisition, in Trudgill, Peter – Jenny Cheshire (eds.): *The Sociolinguistics Reader: Multilingualism and Variation*, London, Arnold, 145–178.
- Collins, J. 1991: Hegemonic practice: Literacy and standard language in public education, in Mitchell C. & K. Weiler (eds.): *Rewriting literacy: Culture and the discourse of the other*, New York, Bergin & Garvey, 229–253.
- Cseresnyési László 2004: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Deme László 2004: Az Édes anyanyelvünk című rádióműsor 2004. február 1-i adása, *Édes Anyanyelvünk* 2004/2, 6–7.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Földes András. 2006: Besűgő dj-k és a zene diktátorai, index.hu/kultur/pol/oszk0117/ (2006. január 18.)
- Gombocz Zoltán 1931: Nyelvhelyesség és nyelvtudomány, *Magyar Nyelv* 27, 1–11.
- Grétsy László 2001: Egy kártékony segédkönyvről: Nyelv, nyelvi jogok, oktatás. Tanulmányok a társasnyelvészet oktatásához. Szerkesztette: Sándor Klára, *Édes Anyanyelvünk* 2001/5, 15.
- Halliday, Michael A. K. – Angus McIntosh – Peter Strevens 1964: *The Linguistic Sciences and Language Teaching*, London, Longmans.
- Hudson, Richard – John Walmsley 2005: The English Patient: English grammar and teaching in the twentieth century, *Journal of Linguistics* 41, 593–622.
- Jakab István 1998. A szlovák hatás és a többi, in: Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.): *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris Kiadó, 25–33. [Első megjelenés: 1993]
- Kálmán László 2005: A pincei bogár. A hiszékenység nyelvészborbe bújt vámszedőiről, *Élet és Irodalom*, 2005. május 13., 3–4. lap.
- Kálmán László 2006: Nyelv és haza: Új lap a sajtó történetében, *Élet és Irodalom*, 2006. február 3., 6. lap.

- Kiss Jenő 2000: *Magyar nyelvjárástani kalauz = Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek 3*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.
- Kolláth Anna 2005: *Magyarul a Muravidéken*, Maribor, Slavistično društvo.
- Kontra Miklós 2003: Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza, *Magyar Nyelvjárások 41*, 355–358.
- Kontra Miklós 2005: Mi a lingvicizmus, és mit lehet ellene tenni?, in Gábrity Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Közérzeti barangoló*, Szabadka, Magyarágkutató Tudományos Társaság, 175–202.
- Kontra Miklós 2006: Aprópó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”, *Kritika* 2006. május, 14–16.
- Kontra Miklós (forthcoming): Sustainable linguisticism, Meghívott plenáris előadás az International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE-3) konferencián Amszterdamban, 2005. június 25-én. Megjelenik a konferencia kötetében.
- Kontra, Miklós – Peter Trudgill 2000: If women are being discriminated against, you don't say “You should become a man”: An interview with Peter Trudgill on sociolinguistics and Standard English. *novELTy (A Journal of English Language Teaching and Cultural Studies in Hungary)*, Volume 7, Number 2, 17–30.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Korb Angéla 2003: Német nemzetiségi oktatás diákszemmel, in *Kisebbségek együttélése 5*, Pécs, Kisebbségkutató Közalapítvány Kuratóriuma, 61–65.
- Kroch, Anthony S. 1978: Toward a theory of social dialect variation, *Language in Society 7*, 17–36.
- Labov, William 1982: Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor, *Language in Society 11*, 165–201.
- Lanstyák István 2003–2004: Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelv művelői csacskaságok gazdag tárházából. I–II, *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2003/4, 69–98, és 2004/1, 51–76.
- Lippi-Green, Rosina 1997: *English with an accent: Language, ideology, and discrimination in the United States*. London/New York, Routledge.
- Matula Ágnes – Maróti István 2005: Tízéves lett a Nyelvőrző. Matula Ágnes, a Duna Televízió szerkesztő-riportere válaszol Maróti István kérdéseire, *Édes Anyanyelvünk* 2005/4, 3.
- Miller, Jim 1999: Review of Cheshire, Jenny and Dieter Stein, eds., *Taming the Vernacular: From Dialect to Written Standard Language* (London: Longman, 1997), *Language and Speech 42*, 117–125.
- Milroy, James 1999: The consequences of standardisation in descriptive linguistics, in Tony Bex – Richard J. Watts (eds.): *Standard English: The widening debate*, London/New York, Routledge, 16–39.
- Milroy, Leslie 1999: Standard English and language ideology in Britain and the United States, in Bex, Tony – Richard J. Watts (eds.): *Standard English: The widening debate*, London/New York: Routledge, 173–206.

- Milroy, James – Lesley Milroy 1999. *Authority in Language: Investigating Standard English*, Third Edition. London/New York, Routledge.
- Minya Károly 2005: Iskolai nyelvművelés: oktalan tevékenység? in Huszti Ilona – Koljadzsin Natália (szerk.): *Nyelv és oktatás a 21. század elején*, Ungvár, PoliPrint, 53–57.
- Molnár Zoltán Miklós 1994: Néhány észrevétel a magyar nyelvi norma érvényesüléséről, in Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 47–50.
- Myhill, John 2004: A parametrized view of the concept of ‘correctness’, *Multilingua* 23, 389–416.
- Papp István 1935: *A magyar nyelvtan nevelőereje*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Payne, Arvilla C. 1980: Factors controlling the acquisition of the Philadelphia dialect by out-of-state children, in Labov, William (ed.): *Locating Language in Time and Space*, New York, Academic Press, 143–178.
- Pléh Csaba 2003: Stigmatizáció és nyelvi tudat, in Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 256–277.
- Prágai tézisek = Antal László (szerk.) 1989: *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I. (A prágai iskola)*, Budapest, Tankönyvkiadó, 27–52.
- Quirk, Randolph 1995: Language varieties and standard language, in *Grammatical & Lexical Variance in English*, London/New York, Longman, 21–31.
- Sándor Klára 2001a: „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata, *Replika* 45/46: 241–259.
- Sándor Klára 2001b: Language cultivation in Hungary: further data, in Sándor, Klára (ed.): *Issues on Language Cultivation*, Szeged, JGYF Kiadó, 43–61.
- Sándor Klára 2001c: Nyelvművelés és ideológia, in Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás: Tanulmányok a társasnyelvészeti oktatásához*, Szeged, JGYF Kiadó, 153–216.
- Sándor Klára (szerk.) 2001: *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás: tanulmányok a társasnyelvészeti tanításához*. Szeged, JGYF Kiadó.
- Sebestyén Árpád 2002: Stigmatizálom-e a menedzsereket?, in Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk: Mai nyelvművelési elmélete és gyakorlata*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 422–426.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1988: Multilingualism and the education of minority children, in Skutnabb-Kangas, Tove – Jim Cummins (eds.): *Minority Education: From Shame to Struggle*, Clevedon/Philadelphia, Multilingual Matters, 9–44.
- Stein, Gabriele – Randolph Quirk 1995: Standard English, *The European English Messenger* IV/2, 62–63.
- Szigetvári Péter 2006: Új médiák, régi reflexek, *Élet és Irodalom* 2006. március 24., 15. lap.
- Wiley, Terrence G. 1996: Language planning and policy, in McKay, Sandra Lee – Nancy H. Hornberger (eds.): *Sociolinguistics and Language Teaching*, Cambridge, Cambridge University Press, 103–147.